

Elfnovemberlezing:

De goede oorlog

Tekst: Geert Mak

Heel lang heb ik ernaar staan kijken, alweer jaren geleden, naar een klein, mottig gaatje in de kraag van een hemelsblauw uniform. Het lag in een vitrine van het legermuseum in Wenen. Het uniform zat verder vol bloedvlekken, het had scheuren in de mouwen en het voorpand, stuk voor stuk stille getuigen van de paniek van de artsen, van het redden wat er nog te redden viel. Het gaatje zelf zat pal naast de generaalsster. Het was hooguit een paar millimeter groot. En toch was het dit gaatje, die kogel, die ons continent in een hel van verderf zou storten, die bepalend zou zijn voor het leven en lot van generaties, die letterlijk het startschot vormde voor de Grote Europese Oorlog die, met het intermezzo van een wankele vrede, woedde van 1914 tot 1945. Een oorlog die, door overwinnaars en verliezers, elk op een eigen manier, werd recht gepraat als een goede oorlog. En die tegelijk werd beleefd als een ultieme manifestatie van het kwaad.

Wij, mensenkinderen hebben een onbedwingbare neiging om het onbekende op een of andere manier gelijk te stellen met het onmogelijke. We weten het niet, we zien het niet, dus *is* het er ook niet. En we houden er al helemaal niet van als dat ‘weten’ onze orde al te zeer verstoort. Dat was het afgelopen voorjaar zo, we werden ongenadig geconfronteerd met onze blindheid toen Rusland op 24 februari opeens de grootste Europese oorlog sinds 1945 startte, en zo was het ook al in 1914. Het waren gouden tijden, die eerste jaren van de 20e eeuw, de techniek stond voor niets, iedereen leefde in de euforie van nieuwigheden, jaar na jaar: de snelheid van treinen en automobielen benam je de adem, de uitvinding van de telefoon was een

wonder, chemie en natuurkunde waren pure toverij, het elektrische licht bevrijdde alles in huis van schemer en benauwenis. Steden als Londen, Berlijn en Parijs knetterden van optimisme en vitaliteit. Oorlogen tussen zulke gezegende en beschaafde naties werden meer en meer beschouwd als een onmogelijkheid.

Ik herinner me hoe ik tijdens diezelfde Weense expeditie dagenlang in de kelders van de Nationalbibliotheek de leggers van *Die Neue Freie Presse* doorwerkte, puur om eens te kijken hoe de gemiddelde Europese burger in die zomermaanden van 1914 de aanzwellende catastrofe meemaakte. Dat was een verbluffende ervaring: ook in dat zomerse Wenen, in het hart van de storm die zich samenbalde, ging het leven nog wekenlang zijn gewone gang. Natuurlijk, even was er felle aandacht voor het pistoolschot en het kogelgaatje, voor de moord op de kroonprins en zijn vrouw in Sarajevo. Maar al snel werden de voorpagina's beheerst door de vraag of het protocol tijdens de begrafenisplechtigheden wel correct was gevolgd, en daarna ging de Beurs met vakantie, de vorsten en staatslieden volgden, de uitverkoop begon en daardoorheen klonk, dag-in dag-uit, het ijzeren ritme van de advertentiepagina's: 'Feschoform. Werkt enorm! De echte Wenerin dankt haar stevige boezem aan Feschoform Boezembalsem.' Pas eind juli wordt het onrustig in de krantenkolommen, pas op de 26e juli duikt er voor het eerst het woord 'oorlog' op. Een week later zijn de mobilisaties in volle gang. Binnen een paar dagen zijn opeens alle schakelaars omgezet voor een oorlogsmachinerie die door niets en niemand meer is te stoppen.

Mijn oude tante Maart vertelde me ooit hoe het oorlogsnieuws het huis van mijn grootouders binnenzeilde, in het kleine havenstadje Schiedam. Ze herinnerde zich een warme zomermiddag – ze was toen een meisje van zes – waarop plotseling alle klokken begonnen te luiden. Ze liep van school naar huis. In de arbeiderswijken stonden mensen bij de deuren te praten, een paar vrouwen veegden zich met de punt van de schort de ogen af, een man riep vrolijk en opgewonden tegen een andere man: 'Oorlog, joh, Engeland tegen Duitsland en wij mobilisatie.' En overal waren de kinderen stil, nergens geroep of geroep, het leek wel alsof ze intuïtief aanvoelden dat er iets helemaal mis was.

Zo moet het overal in Europa zijn geweest: stille kinderen, een snikkende vrouw, en tegelijk ook al die vrolijke mannen, die, vervuld van het toen alom aanwezige optimisme, tegen elkaar riepen dat ze dit klusje even gingen klaren, dat ze voor de kerst weer thuis zouden zijn en dat Europa daarna vrolijk verder zou stomen, een gouden eeuw tegemoet. Dit was het korte, verfrissende onweer waar het continent naar snakte, dit zou enkel een goede, louterende oorlog zijn.

We weten wat er gebeurde. Er was geen Kerstmis, en geen thuiskomen, nooit meer. De Grote Oorlog vernietigde imperia, schiep nieuwe naties in allerlei soorten en maten, vormde de opmaat tot het Sovjet-communisme, het fascisme en het nationaal-socialisme en leidde uiteindelijk tot de Tweede Wereldoorlog. Het was, in de woorden van de historicus Fritz Stern, 'de eerste catastrofe van de 20e eeuw, de catastrofe waar alle andere catastrofes uit voortkwamen'.

We kennen tegenwoordig bijna allemaal wel zo'n beetje de oorzaken, en het afgelopen decennium zijn ze door veel historici opnieuw gewogen en op een rij gezet. Je had, allereerst, Rusland, dat zijn lastige satellietstaat Servië niet in de hand kon houden. Aan de andere kant stond het Oostenrijks-Hongaarse imperium, dat net een enorm spionageschandaal achter de rug had en daardoor geen goed beeld meer had van de militaire capaciteiten van Rusland. Die werden in Wenen enorm onderschat, en vanuit die gevoelens van superioriteit stoorde het keizerrijk na de moordaanslag aan Servië een ultimatum dat het land onmogelijk kon accepteren. (Eenzelfde gebrekkige informatie en zelfoverschatting speelde trouwens ook weer een enorme rol bij de Russische overval op Oekraïne, ja, de geschiedenis herhaalt zich.) Dan had je in 1914 Duitsland, dat Oostenrijk blind en klakkeloos bleef steunen. Je had Frankrijk dat, op zijn beurt, vasthield aan het bondgenootschap met Rusland. In Londen zat een talmende Britse regering die veel te laat duidelijkheid verschaftte over de Britse positie, zowel tegenover bondgenoten als tegenover potentiële tegenstanders. En tenslotte was er een zwakke Russische tsaar die, onder druk van zijn legertop, als eerste de mobilisatiemachinerie in werking zette – waarna de andere landen wel moesten volgen. Als je de film nog eens langzaam terugdraait was het eigenlijk één gigantisch politiek en diplomatiek bedrijfsongeval dat hier in Ieper eindigde, in bloed, modder en

tomeloos veel pijn en verdriet.

De machtigste staatshoofden en politieke leiders blunderden zich, dat kun je nu wel zeggen, collectief de grote oorlog in, in veel gevallen aangejaagd door een enthousiaste publieke opinie en een legerleiding die er ook wel zin in had. Het waren, zo schrijft de Britse historicus Christopher Clark, 'slaapwandelaars, waakzaam en tegelijk blind, achtervolgd door dromen, tegelijk blind voor de realiteit van de gruwelen die ze op het punt stonden over de wereld uit te storten.'

Er waren uitzonderingen. In Brussel deden de leiders van de socialistische internationale een laatste poging om het nationalistische tij te keren. De Franse voorman Jean Jaurès omarmde de Duitse socialist Hugo Haase, beide waren diep ontroerd. In Berlijn zat de industrieel en politicus Walther Rathenau zwijgend en verslagen in zijn stoel de tranen liepen hem over de wangen. De Britse minister van Buitenlandse Zaken, Edward Grey, mompelde diezelfde avond dat nu de lichten over heel Europa werden gedoofd. 'And we shall not see them lit again in our lifetime.'

Zou dit alles opnieuw kunnen gebeuren? Het is een vraag die steeds vaker wordt gesteld, en met reden. Op het eerste gezicht is het antwoord een duidelijk 'nee'. De samenloop van omstandigheden die in die julimaand van 1914 plaatsvond was zo uniek en complex dat zo iets niet snel opnieuw zal plaatsvinden. De diverse Europese landen zijn bovendien oneindig veel meer met elkaar verweven dan een eeuw geleden. Oorlogen tussen staten, toen een regelmatig voorkomend verschijnsel, leken zeldzaam geworden, zeker in Europa. Tot deze 24e februari. 'Iedereen wachtte op oorlog, maar niemand geloofde erin,' schreef de Russische oorlogsfotograaf Oleg Klimov op die ochtend aan zijn vrienden. 'Om de een of andere reden kunnen mensen geloven in God en in het goede, maar kunnen ze niet geloven in oorlog en in het kwaad. Alleen is dat is onlogisch. Als het kwade niet bestaat is het goede er immers ook niet.'

Niemand geloofde erin. Vier jaar geleden, in september 2018, stond ik in Kirkenes bij - toen - een van de weinige directe NAVO grenzen met Rusland, 95 kilometer in het uiterste puntje van Noorwegen. De bewaking daarvan lag, deels, bij de Jarford-

compagnie, een kleine Noorse legereenheid van zo'n 120 vrouwen en mannen. Ik mocht een dag met ze optrekken. Ze waren jong, opgewekt en goed getraind, vanuit hun jeeps klonk klassieke muziek. Alleen waren die jeeps bijna een halve eeuw oud, en aan de Russische kant van de grens stonden hele divisies. In de TV-serie *Occupied* rolde via dit besneeuwde grensgebied opeens het halve Russische leger Noorwegen binnen. Is dat realistisch, vroeg ik Karina Vilterdal, hun commandant. Ze knikte. 'Toen ik dat zag dacht ik: hemel, iemand roert hier een heel belangrijke kwestie aan. Als commandant vraag je je altijd weer af: hoe zal ik dan reageren? Hoe moet ik dat verantwoorden jegens mijn kinderen? Hoe ouder ik word, des te meer besef ik dat er zoveel is om voor te vechten.' Ooit hield de compagnie van kapitein Vilterdal ieder jaar een voetbalwedstrijd met de Russen. Maar die tijden waren ook in 2018 allang voorbij.

Nee, niemand geloofde erin. Kwade oorlogen bestonden immers niet meer, zeker in Europa. En toch deed 2022 me meer denken aan 1914 dan me lief was. Ik dacht daarbij met name aan een drietal verschijnselen.

Allereerst was er het kapen van de politiek. Ik doel daarmee op een politieke besluitvorming die, soms vrij abrupt, wordt overgenomen door een heel ander krachtenveld, door een systeem met totaal andere prioriteiten, totaal andere waarden en totaal andere afwegingen.

In 1914 waren dat de oorlogsdraaiboeken. Dat waren enorm gedetailleerde oorlogsplannen die alle mogelijkheden in de voorgaande jaren hadden voorbereid, nauwkeurig en precies als spoorboekjes – en ze hadden ook alles met spoorwegen te maken. Als je miljoenen manschappen snel op bepaalde posities wilt krijgen moet je namelijk nauwkeurig berekenen hoeveel capaciteit bepaalde wegen en spoorlijnen hebben en binnen hoeveel dagen bijvoorbeeld een bepaald fort kan worden ingenomen. Wie een week te laat bij het front arriveerde had, in die tijd, de oorlog al half verloren.

Die starre militaire planning had catastrofale gevolgen op politiek terrein: zodra de ene mogendheid begon te marcheren kon de andere niet achterblijven. De oorlogsdraaiboeken werkten zo als gigantische aanjagers, als voorspellingen die zichzelf tot werkelijkheid brachten. Alleen hele sterke politici, werkelijke staatslieden, kunnen dat soort mechanismen, dit 'kapen van de

politiek' doorbreken. En die waren in 1914 niet of nauwelijks aanwezig.

In onze jaren is de politiek op een heel andere manier gekaapt. In Rusland was onder Poetin een fascistoïde dievenstaat ontstaan, een ongekende kleptocratie die het hele bestuur - inclusief het leger - van hoog tot laag vergiftigde en, deels, lamlegde.

In het westen zagen we de opkomst van het neoliberalisme waarbij in veel landen de publieke belangen werden weg geprivatiseerd en vaak ook zwaar verwaarloosd – denk maar aan sectoren als de defensie en het energiebeleid. Heel concreet werd die verschuiving tijdens de eurocrisis van tien jaar geleden: opeens namen de wetten en mechanismen van de financiële markten de Europese politiek over, en het zal jaren duren voordat we die geesten weer enigszins in de fles kunnen duwen. We zien, daarnaast, hoe de politiek in toenemende mate ook is gekaapt door de spectaculaire opkomst van het internet en de nieuwe media, een sociale en culturele aardverschuiving die valt te vergelijken met de ontwikkeling van de boekdrukkunst in de 16e eeuw. En dat gaat, net als toen, zowel in Rusland als in het westen gepaard met een ingrijpende waarheidscrisis, een almaar toenemende propaganda- en leugenindustrie die dankzij de nieuwe, virtuele werkelijkheid vleugels heeft gekregen.

Is er meer voor ons herkenbaar, uit dat jaar 1914? Voor het westen denk ik met name aan de overschatting van het heden, van de permanente vooruitgang, van de duurzaamheid en de eeuwige geldingskracht van de hedendaagse waarden, en tegelijk aan de onderschatting van de kracht van het verleden. Hoe verschillend Poetin, Orban, Salvini, Baudet en Donald Trump ook zijn, ze herkennen elkaar, hun nostalgie is dezelfde. We snappen niets van het brutale nationalisme van de Europese populisten, zoals we ook niets snappen van het Russische ideaal van een grootse en mystieke natie, van al die dromen ook over het herstel van vergane imperia, zowel van de Russen als van de Britten. Het is allemaal 19e-eeuws, en tegelijk zijn het volop tekenen van deze tijd.

Soortgelijke nostalgie was een deel van het drama van 1914: de uniformen, taal en dromen waren nog volop 18e en 19e eeuws terwijl de techniek – gas, tanks, vliegtuigen, mitrailleurs – al helemaal 20e eeuws was. En niet alleen de techniek, ook het blinde

optimisme was 20e eeuws, ook het 'voor de kerst weer thuis'. En toch: die 19e en 18e eeuw hoorden er ook bij, dat was geen exces, geen vergissing, dat was een essentieel onderdeel van het romantische denken in die tijd, zoals het nu ook nog is.

Moderniteit is, kortom, een veel dunner laagje dan we vaak denken.

Daarmee kom ik op de mystiek die altijd weer rond oorlogen wordt gesponnen. Het is een mystiek van 'goed' en 'kwaad' die van alle landen en alle tijden is, van irrationele collectieve mythen die de publieke discussie maar al te vaak beheersen, van politieke leiders die verguisd worden als duivels of op het schild geheven als middeleeuwse helden. 'Er bestaat een ondergrondse rivier van ongebonden, woeste, eenzame en romantische verlangens, een concentratie van extase en geweld die de droom vormt van de natie.' Norman Mailer schreef het over zijn eigen landgenoten, maar je kunt soortgelijke zinnen schrijven over de dromen van Poetin, maar ook over de Oekraïense, Griekse, Franse, Deense en Nederlandse nationalistten, of over de bloemen en het gejuich in augustus 1914 waarmee de Europese burgers hun zonen en geliefden op de treinen naar de hel zetten. Iedere rationaliteit leek zoekgeraakt, iedereen schiep een eigen verhaal, zijn of haar eigen goede oorlog. Nuchter bekeken had in 1914 geen van de deelnemers baat bij een oorlog – behalve dan misschien Rusland, dat dolgraag Istanbul wilde annexeren. De roes was sterker.

De hiervoor genoemde Christopher Clark maakt een interessant punt: niet alleen waren de hoofdrolspelers in het drama van 1914 zonder uitzondering mannen, maar ze waren bovendien, zoals hij schrijft, vastgeklonken in een cultuur van mannelijkheid waaruit ze niet meer konden ontsnappen. 'Uprightness', 'Backs very stiff', 'Firmness of will', dat waren de sleutelwoorden.

Niet alleen mannen waren betoverd door dit soort taal en mystiek, vrouwen net zo goed. In Berlijn liet zelfs de gevoelige en sociaal bewogen kunstenares Käthe Kollwitz zich meeslepen. Haar twee zonen meldden zich aan, ze had er haar twijfels over, maar toch bracht ook haar gezin de laatste avond door, aldus haar dagboek, met het zingen van 'oude landsknechtliederen en oorlogsliedereren'. De volgende dag trokken de twee jongens onder 'bruisend volksgezang' naar het front, 'heerlijke jongeren',

schrijft ze. Dat was haar goede oorlog. Amper twee maanden lag haar jongste zoon al in zijn graf, hier vlakbij in Diksmuide, zijn moeder zou, later, zichzelf daarnaast in een grafmonument afbeelden, ineen krimpend van verdriet.

De Bulgaars/Franse filosoof Tzvetan Todorov muntte ooit het begrip 'heroïsch universum', het ideaal van 'de held', een denkwereld die enkel bestaat uit tegenpolen: ons en hen, vriend en vijand, moed en lafheid, held en verrader, zwart en wit. Het was dit soort triomfalistische zwart-wit denken dat de regering van Bush jr in 2008 ertoe bracht om, tegen alle dringende waarschuwingen in van experts als George Kennan, Jim Baker en Henri Kissinger, Oekraïne en Georgië het NAVO-lidmaatschap toe te zeggen. Binnen de NAVO vond men het onzin, het was een loze en volstrekt onrealistische belofte, maar voor Rusland was het wel degelijk een uiterst pijnlijke provocatie. Even wilden Bush en Dick Cheney – de verkiezingen naderden – nog de held uithangen, dat was alles. In zo'n heroïsch universum leven we, als we niet uitkijken, nu helemaal, dag na dag, aangevuurd door de soms, inderdaad, zeer moedige helden van het strijdtoneel.

En toch, hoe anders is de werkelijkheid, ook in de internationale politiek. Terwijl ik dit schrijf hangt, bij alle discussies die we voeren, bijvoorbeeld een opvallend zwijgen over een van de meest voor de hand liggende vragen: hoe gaat dit in hemelsnaam aflopen? En hoe gaan we om met al die tegengestelde belangen die schuilgaan onder al die westelijke woorden van daadkracht, moed en eensgezindheid? De belangen van de Oekraïners bijvoorbeeld, die, terecht, willen doorvechten tot hun land weer van hen is? De belangen van de Europeanen, die vooral uit zijn op rust en stabiliteit, en, uiteindelijk, toch ook weer een werkbare relatie met Rusland, die grote, onvermijdelijke buurman? De belangen van de Amerikanen die daar totaal geen last van hebben en die het liefst dat lastige en gevaarlijke Rusland definitief op de knieën willen zien. Dat is de gecompliceerde werkelijkheid van nu en straks, inclusief alle smerige compromissen die daarbij horen, en daarmee zullen we het vroeger of later mee moeten doen, wil de vrede ooit terugkeren. Alleen past dat politieke en diplomatieke gezwoeg en geknoei totaal niet in het heroïsche universum waarin we op dit moment leven. Niet in het Russische, niet in het Oekraïense, niet in het Amerikaanse, niet in het onze.

Die heroïeke verleiding waarvoor zelfs Kathe Kollwitz bezweek smaakt zoet, zeker. En tegelijk was dat het grote gevaar van 1914. En dat is het nu opnieuw.

Wat is een goede oorlog dan wel? Juridisch kennen we al sinds 1899 het zogenaamde Landoorlogreglement, het internationale verdrag waarbij een reeks gebruiken en fatsoensnormen tussen oorlogvoerende landen werd vastgelegd. Bijvoorbeeld over de strikte scheiding tussen burgers en militairen, over het verbod op wapens die nodeloos leed veroorzaken, over de status van gewonden en krijgsgevangenen en over de regels rond de bezetting van het grondgebied van de vijand. Daarnaast zijn er de regels van het volkenrecht, de jurisprudentie van het Internationaal Gerechtshof in Den Haag en duizend en één verdragen. Op 3 augustus 1914, de eerste oorlogsdag, schreef Die Neue Freie Presse: ‘Uit een Frans vliegtuig is een bom geworpen op Neurenberg. Dit gedrag is een cultuurnatie onwaardig. Ook in een oorlog zijn, bij het gebruik van geweldsmiddelen, de grenzen van hetgeen betamelijk is niet opgeheven.’

Die moraliteit was echter snel verdwenen, het doel heiligde, altijd weer de middelen, van de gifgasaanvallen bij Ieper en Verdun tot de bommentapijten op Dresden en Hamburg, en al het kwaad daarvoor en daarna, tot de dag van vandaag. Al die krachten die ik hierboven noemde waren altijd weer sterker. Terecht kun je de vraag stellen: bestaat een goede oorlog eigenlijk wel?

Nooit zal ik het verhaal vergeten dat een oudere dame me in Duitsland ooit vertelde, tijdens een lezingentournee. Haar grootvader had meegevochten, hij had Verdun en de loopgraven overleefd, maar het was op het nippertje. Op een bepaald moment stond hij tegenover een Fransman en alleen omdat hij iets sneller was wist hij hem als eerste te doorsteken. De man kronkelde nog een ogenblik, toen was hij dood. Zijn uniformjas viel open, er werd een portefeuille zichtbaar. Haar grootvader pakte hem, sloeg hem open, er zaten een paar brieven in, een foto van een meisje, een identiteitsbewijs. De Fransman kwam, ik meen, uit Lille, hij heette Jean Claude. En vanaf dat moment, vertelde die dame tijdens die lezing, was deze Jean Claude altijd aanwezig. Hij stond naast mijn grootvader toen hij trouwde, toen hij zijn eerste kind kreeg, toen hij benoemd werd tot directeur, toen zijn kleinkinderen werden

gedoopt, bij alle belangrijke momenten van zijn leven stond deze Fransman naast hem. En natuurlijk stond hij in een hoek van de kamer toen mijn grootvader stierf.

Wie doodt, doodt ook voor een deel zichzelf. Wie verwondt, verwondt ook zichzelf.

Dat geldt voor mensen, het geldt ook voor naties. Steeds minder mensen, hier in deze zaal, hebben de Grote Europese oorlog nog bewust meegemaakt. Maar laten we dat ook onder ogen zien: we zijn allemaal wel hun kinderen, kleinkinderen en achterkleinkinderen, de kinderen van twee, drie zwaar getraumatiseerde generaties Europeanen. We komen, zoals we hier zitten, maar al te vaak uit gezinnen van overlevenden, van uiteengescheurde families, van invalide grootvaders, van vergaste of kapotgebombardeerde ooms en tantes, van grootouders met eindeloze nachtmerries, van ouders met een kampsyndroom, van veteranen van Verdun, Normandië, Cassino, de Ebro en Stalingrad, van praters en zwijgers, van knettergekke vaders op zolder. Deze zomer van 1914 is uiteindelijk ook bepalend geweest voor onze eigen familiegeschiedenissen, voor ons eigen leven, voor onze politiek ook, zelfs nu nog, meer dan een eeuw later.

De zomer van 1914, die zonnige, veelbelovende zomer, die louterende goede oorlog, het bleek het begin te zijn van een diepe breuklijn in de Europese geschiedenis. Het optimisme van het eerste decennium van de 20e eeuw, de gedachten over duurzame internationale samenwerking, de gedeelde Europese cultuur en economie, opeens leek het allemaal voorbij.

De grote Franse strijder voor vrede en internationale gerechtigheid, Jean Jaurès werd in diezelfde weken omgebracht, eenzelfde lot zou later Walther Rathenau treffen, hun stemmen werden niet meer gehoord, nationalisme en de roep om revanche zouden decennia lang de toon zetten in de Europese politiek.

Edward Grey kreeg gelijk met zijn voorspelling: pas in 1945 gingen de lichten in Europa weer aan – en nog zou het continent meer dan veertig jaar verscheurd worden door een IJzeren Gordijn.

Toch gebeurde er na 1945 iets heel bijzonders. We vergeten het vaak, maar 1914 betekende ook het einde van de toenmalige ordening van Europa. Het systeem van soevereine staten dat eeuwenlang, sinds de vrede van Westfalen in 1648, min of meer de orde en de machtsevenwichten had bepaald faalde die zomer op catastrofale wijze.

Die les namen de Europeanen ter harte. Vanaf 1945 werd in West-Europa een nieuwe orde geschapen, een totaal nieuwe manier om de verhoudingen tussen staten te bepalen, een democratische unie van democratische staten, een uniek systeem dat zich gaandeweg uitbreidde over het grootste deel van het continent. Het was een systeem van supra-nationale, boven-statelijke instellingen, een systeem van democratische en rechtsstatelijke waarden dat geen veiligheid wilde scheppen met troepenmachten en gesloten grenzen, maar met openheid, goede betrekkingen, samenwerking en overtuigingskracht. Ja, inderdaad, die befaamde soft power van de Europese Unie. Meer en meer werd het idee van de 'goede' oorlog vervangen door het ideaal van 'geen' oorlog. Het was een historisch experiment van ongekende omvang, met ook alle fouten en gebreken die daaraan kunnen kleven, met vallen en opstaan, telkens weer. Maar tegelijk was het ook een wonder, ja, het was het grote wonder van dat totaal kapotgevochten na-oorlogse Europa.

Maken we nu een soortgelijke breuk mee als in 1914? Opnieuw staat het hele Europese veiligheidssysteem op losse schroeven. Het is definitief afgelopen met de ontspannen jaren na 1989, en zelfs met de bevroren wapenstilstand van na 1945. Het risico op het gebruik van kernwapens is sinds de Cubacrisis in 1962 niet zo groot geweest. Op de dag van de aanval dreigde Poetin dat iedereen die tussenbeide zou komen 'gevolgen' zou voelen 'die je nog nooit in je geschiedenis hebt ervaren,' en nu zijn oorlogsmachine ineen stort is die dreiging alleen maar groter geworden. De Europese orde, de wereld van regels en afspraken, van soft-power in plaats van hard-power, ons hele vredessysteem wordt zwaar bedreigd.

Alleen: heeft die spectaculaire vrede, generaties lang, ons ook niet verblind voor alle gevaren van die ongenadige wereldpolitiek? Heeft die Amerikaanse veiligheidsparaplu, waaronder we decennia mochten leven, ons niet in slaap gesust? Beseften we niet

welke risico's wij, als Europeanen liepen, door ons voor bijna de helft – en soms nog veel meer – afhankelijk te maken van die ene Russische energieleverancier? Hadden we, met de ontwikkeling van al onze leidingen, kabels en andere nieuwe systemen, wel enig oog voor de toenemende kwetsbaarheid van ons moderne bestaan? Waren onze politici ook niet, op hun eigen manier, slaapwandelaars, zoals hun voorgangers in 1914?

Het antwoord is een volmondig: ja. De Poetin-kliek ontwikkelde zich voor onze ogen tot een moorddadig regime en het liet – Tsjetsjenië, Georgië, de Krim - steeds vaker zien waartoe het in staat was. Toch werden al die politieke en commerciële afhankelijkheidsrelaties gekoesterd en uitgebreid. Over de enorme risico's werd zelden gesproken. Laat staan over onze machteloosheid, als het erop aan zou komen.

Zeker, de Europese NAVO-landen spendeerden ieder jaar meer aan defensie, gezamenlijk meer dan viermaal zoveel als Rusland, en die geldstroom is nog veel sterker geworden na de inval in Oekraïne. Maar die enorme bedragen worden nog altijd grotendeels vermalen in de nationale militaire molens, met voor ieder land een eigen inkoopbeleid en eigen normen en modellen. In 2018 kenden de Europese strijdkrachten bijvoorbeeld nog 17 soorten tanks, 20 soorten gevechtsvliegtuigen, 26 soorten houwitsers en 29 scheepstypes. Van een slagvaardige eenheid was in de verste verte geen sprake, en zo liggen de zaken nog steeds. Nationale soevereiniteit boven alles. Ondertussen blijven we, als het erop aankomt, compleet afhankelijk van de luimen van welke Amerikaanse president ook.

En nu is, sinds die 24e februari 2022, alles honderdtachtig graden gedraaid. Opeens staat het hele Europese veiligheidssysteem op losse schroeven. Rusland wordt bestookt met sancties, de NAVO staat op scherp, Finland en Zweden melden zich aan als lid, Oekraïne wordt overspoeld met westerse wapens waaraan – ongehoord – ook de EU meebetaalt. Duitsland heeft in één weekend decennia Ostpolitik overboord gegooid en steekt nu alle energie in het opbouwen van een effectieve krijgsmacht. Ook in de

meeste andere Europese landen vliegen de defensiebudgetten omhoog. De interne spanningen tussen Oost en West en Noord en Zuid lijken, althans voor even, vergeten. Zelfs het eeuwig neutrale Zwitserland kiest, met pijnlijke financiële sancties, partij. Wat politici en diplomaten in twee decennia niet wisten te realiseren lukte Poetin binnen een week: een zeldzaam hecht en eensgezind Europa – ja, zolang het duurt, want de komende maanden en jaren zullen de Europese burgers nog zwaar op de proef worden gesteld.

Die omslag heeft bovendien een keerzijde. De ‘soft power’, de principes van tolerantie en kosmopolitisme, het waren, zoals ik zei, de basisbeginselen waarmee al die verschillende lidstaten hun onderlinge betrekkingen meer dan driekwart eeuw in vrede wisten te regelen – en dat gold ook voor de rest van de wereld. Ze vormden een essentieel onderdeel van de Europese identiteit. Poetin en zijn regime hebben die grondslag vertrap, ze zijn, in tegenstelling tot hun voorganger, voor geen rede en geen regel vatbaar – en dat maakt, na alles wat er is gebeurd, onderhandelingen ook zo moeilijk, zo niet onmogelijk.

Misschien gaat deze Oekraïense oorlog uiteindelijk wel vooral daarom: om het behoud van die bijzondere Europese basisprincipes, die bijzondere Europese vrede. Het is de enige goede oorlog die ik kan bedenken, een oorlog tegen wil en dank, een oorlog, uiteindelijk tegen de oorlog zelf.

...

We leven, wat Europa betreft, in de beginfase van een perfecte storm, een optelsom van crises die elkaar op allerlei manieren versterken: een grote oorlog, energie- en voedseltekorten, een stevige inflatie, een toenemende migratiedruk, een aanzwellende klimaatcrisis in de vorm van hittegolven, droogtes en Praagse regens, en daarbij, in diverse landen, een aanwakkerende democratische crisis.

Machteloosheid is het sleutelwoord van deze jaren. Een paar jaar geleden verscheen een herdruk van een boekje van Sigmund Freud uit 1915 met daarin de kleine verhandeling over het verschijnsel oorlog en destructie. De tekst is nog vol van de schok van iemand die opeens heeft gemerkt dat het ondenkbare en het onvoorstelbare toch heeft kunnen plaatsvinden. Net als veel van zijn tijdgenoten was Freud verbijsterd over de snelheid waarmee de Europeanen, binnen een paar maanden, waren veranderd van keurige burgers in moordende tribale krijgers, over de broosheid van dat dunne laagje cultuur en beschaving. Waren dat dan allemaal illusies geweest? En wat hij helemaal pijnlijk vindt, en daarmee komt hij opeens heel dicht bij sommige groepen in deze tijd, is 'het gebrek aan inzicht waarvan de schranderste geesten blijk geven, hun verstoktheid en ongevoeligheid voor de sterkste argumenten, hun kritiekloze goedgelovigheid tegenover de meest aanvechtbare beweringen'.

Machteloosheid is ook voor Freud het sleutelwoord. Machteloosheid roept immers al snel om destructie – van ontwrichting van de samenleving en de wereldorde tot regelrechte oorlog. Destructie geeft namelijk weer een gevoel van macht. Zoals de psychiater Antonie Ladan in zijn nawoord schrijft: 'Kapotmaken geeft macht: ik kan jou of dat wat voor jou van belang is – mensen, voorwerpen gedachten, overtuigingen, illusies – kapotmaken.' De macht van destructie is zo een ideaal tegengif voor het gevoel van machteloosheid. Die tot woede en destructie omgesmede onmacht, dat is het grote gevaar van deze tijd, of het nu gaat om religieus fanatisme, terrorisme, populisme, de alles ontwrichtende ideologie van Donald Trump en zijn medestanders, of om het mythische imperium van Vladimir Poetin waaraan hij zijn halve bevolking wil opofferen.

Maar Freud zegt ook nog iets anders. Onze agressieve en destructieve neigingen zullen we als mensen nooit afleren, maar we kunnen ze wel intomen. We kunnen een innerlijke weg bewandelen, we kunnen keer op keer bij elkaar en onszelf te rade gaan. En kunst en cultuur zijn daarin, altijd weer, een gids en een leidraad. Daarom hebben deze destructieve krachten zonder uitzondering een bloedhekel aan cultuur: omdat muziek, literatuur, theater en al die andere kunstvormen ons, keer op keer, ook weer de route wijzen naar die innerlijke weg, omdat ze ons weer op een andere manier macht geven – al is het vooral over onszelf. Nee, wij, welke rol we ook vervullen, wij mogen het nadenken over onze samenleving nooit enkel overlaten aan politici. En als we ten onder gaan, moeten we dat moedig doen, gezamenlijk, met open ogen. Nee, niet opgeven, nooit opgeven.

Dat is onze eigen goede oorlog.